

ՎԱԶԱԳԱՆ ԱԻԱԳԵԱՆ

Բանասիրական գիտ. թեկնածու, դոցենտ, ԵՊՀ

ԵՂԻՇԷ ԴՈՒՐԵԱՆ ՍՐԲԱԶԱՆԻ ԵՒ ԱՐՇԱԿ ԶՕՊԱՆԵԱՆԻ ԱՌՆՉՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻՑ

Սկիզբը՝ թիւ Ժ.

Ե. Չարենցի անուան գրականութեան եւ արուեստի թանգարանի արխիւում Ե. Դուրեանի՝ Ա. Չօպանեանին ուղղուած եւ պահուող նամակների մի մասը ձեռագիր է եւ աւելի յաճախ դժուարընթեռնելի կամ գրեթէ անընթեռնելի¹: Օրինակ, 1924 թ. փետրուարի 15-ի նամակից կարելի է միայն հասկանալ, որ Պատրիարքը ստացել է Ա. Չօպանեանի «Տղու հոգիներ» գիրքը (1923 թ., Փարիզ), շնորհակալ է հեղինակին եւ գտնում է, որ իւրաքանչիւր հայ տղայ պարտաւոր է այն կարդալ²:

Դուրեանի նամակներից կարելի է նաեւ հասկանալ, որ Չօպանեանը մէջ ընդ մէջ Պատրիարքարանի մատենադարանին նուիրել է գրքեր, նրա միջնորդութեամբ ուրիշներն են նաեւ գրադարանին նուիրատուութիւններ արել³:

Ստանալով Չօպանեանի 1925 թ. դեկտեմբերի 25-ով թուագրուած նամակը՝ Ե. Դուրեանը սրտագին շնորհակալութիւն է յայտնում բարեկամին՝ իր «Դրուագներ» («Դրուագներ Մանուկ Յիսուսի կեանքէն», Երուսաղէմ, 1926.– Վ. Ա.) գրքին տուած «գնահատական սիրուն տողերուն համար» ու նաեւ Չօպանեանին շնորհաւորում նոր տարուայ եւ Սուրբ Ծննդեան տօնի առիթով՝ ջերմօրէն մաղթելով երկար եւ երջանիկ տարիներ⁴:

Դուրեանի կողմից Չօպանեանին հասցէագրուած վերջին յայտնի նամակը թուագրուած է 1929 թ. փետրուարի 21-ով: Ձեռագիր նամակի ոչ այնքան ընթեռնելի շարադրանքից կարելի է կռահել, որ Սրբազանը Չօպանեանին շնորհակալութիւն է յայտնում իր քահանայութեան յիս-

¹ Տէն, օրինակ, 1925 թ. միակ նամակը, որտեղ խօսքը Գ. Նարեկացու մասին է. ԳԱԹ, Արշակ Չօպանեանի ֆօնդ, I բաժին, թ. 1762:

² Տէն ԳԱԹ, Արշակ Չօպանեանի ֆօնդ, I բաժին, թ. 1759:

³ Տէն ԳԱԹ, Արշակ Չօպանեանի ֆօնդ, I բաժին, թ. 1761:

⁴ Տէն ԳԱԹ, Արշակ Չօպանեանի ֆօնդ, I բաժին, թ. 1763:

նամեայ յոբելեանի առթիւ նամակով իրեն բերած շնորհաւորանքներին, ինքն էլ միաժամանակ շտապում է իր ուրախութիւնը փոխանցել «Անահիտի» վերահրատարակման կապակցութեամբ⁵:

Չօպանեանի՝ Սրբազանի նկատմամբ վերաբերմունքի կապակցութեամբ շատ յատկանշական է, որ վերածնուած «Անահիտի» հենց առաջին համարում՝ «հայ տաղանդներու նուիրուած» իր քրոնիկում, Չօպանեանը, արտատպելով Ե. Դուրեանի լուսանկարը⁶, Սրբազանի հոգեւոր-կրօնական մօտալուտ յիսնամեայ յոբելեանական հանդիսութեան սպասումով անդրադարձել է նրան եւ երբեմն, իսկապէս, յարգանքի ծայրայեղութեան հասնող գովեստներով (մի բան, որ նկատում է նաեւ ինքը) մեծարել անուանի հոգեւորականին՝ գնահատելով նրան իբրեւ խանդավառ գեղասէր, «համակ լոյս», «ազնիւ սիրտ», «մեծ միտք», «անհուն հմտութիւն», «մաքուր հայելի», որն իր գոյութեամբ հարազատ ժողովրդին ներշնչել է հաւատ սեփական ուժերի նկատմամբ⁷: Սակայն դժուար չէ կռահել Չօպանեանի շուրջ գնահատականների վառ շերմութեան պատճառը. Սրբազանը իր բազում ձիրքերով ու խոր հմտութիւններով Չօպանեանի համար եղել է իսկական պատկառանքի ու պաշտամունքի առարկայ: Եւ եթէ շատերը Դուրեանին դիտողութիւն են արել այն բանի համար, թէ նա իր կարողութիւնները ամբողջութեամբ չի իրացրել՝ նոր երկեր արտադրելով, եւ մնացել է սակաւաթիւ գործերի հեղինակ, ապա Չօպանեանը իրաւացիօրէն այդ հանգամանքը գնահատում է ոչ թէ իբրեւ թերութիւն, այլ պայմանաւորում է նրա բուն գործունէութեան բնոյթով. «Դուրեան ամէն բանէ առաջ մեծ քարոզիչ մըն է, մեծ ուսուցիչ մը, հմայիչ ու թելադրիչ «վարդապետ» մը, իր շուրջ հոգիներ ազնուացնող, մտքերը բարձրացնող առաջնորդ մը, ինչպէս եղաւ ատենով Սոկրատ մը, որմէ նոյն իսկ ո եւ է գրուածք չէ հասած մեզի, բայց որուն իմաստուն քարոզչի աննման դէմքը իր աշակերտներուն գործերուն մէջէն անշէջ լոյսով մը կը ճաճանչէ ընդմիշտ»⁸:

Միաժամանակ, սակայն, Չօպանեանը ամենեւին չի ստուերում Դուրեան Սրբազանի գեղարուեստական ստեղծագործութիւնների («...մեր արդի բանաստեղծութեան վեհագոյն էջերէն մէկ քանին արտադ-

⁵ Տէն ԳԱԹ, Արշակ Չօպանեանի ֆոնդ, 1 բաժին, թ. 1765:

⁶ Տէն Ա. ՉՕՊԱՆԵԱՆ, Քրոնիկ, «Անահիտ», Փարիզ, 1929, մայիս, թիւ 1, էջ 96:

⁷ Անդ, էջ 100:

⁸ Անդ, էջ 101:

րած է...».- Ա. Չ.)⁹ եւ գիտական աշխատութիւնների կարեւորութիւնը եւ յորեւեանական յանձնաժողովին առաջարկում է նրա գրական եւ բանասիրական կարեւորագոյն էջերը մէկտեղել հատորի մէջ՝ համոզուած, որ այն լինելու է հայ մատենագրութեան անմոռանալի եւ սքանչելի կոթողներից:

Հանդէսի նոյն համարի վերջում՝ «Անահիտ»-ի աշխատակիցները՝ վերնագրի ներքոյ, խմբագրութիւնը ներկայացրել է այն գրողների եւ գիտնականների անունները, որոնք ցանկութիւն են յայտնել աշխատակցելու պարբերականին. ցանկում է նաեւ Եղիշէ Պատրիարք Դուրեանի անունը¹⁰:

Արժի իմանալ, որ Ե. Դուրեանի քահանայութեան յորեւեանի առիթով Զօպանեանը «Անահիտում» մինչ իր անդրադարձը տպագրել է նրա աշակերտուհիներից Արուսեակ Ազատեանի հակիրճ յօդուած-ներբողը, որտեղ Սրբազանը ներկայացում է իբրեւ գործունեայ եւ ստեղծագործ բնաւորութեամբ, բարձր նկարագրով եւ հոգեկան կորովով օժտուած մի հոգեւորական, «որ սուրբ է մը աւելի էր հայ իրականութեան առջեւ...»¹¹: Շարադրանքում ակնառու է սանի ջերմագորով վերաբերմունքը իր ուսուցչի նկատմամբ, որը որքան էլ անաշու, երբեմն, սակայն, հասնում է փառաբանական գովաբանութեան: Յամենայնդէպս Ե. Դուրեանը կերպարաւորում է իր գործունէութեան բոլոր կողմերով. «Քսաներորդ դարու մէջ Դուրեան Պատրիարք եղած է իր դասակարգին մէջ ամենէն յաջողը եւ երջանիկը, ոչ միայն իբրեւ Առաջնորդ այլ եւ իբրեւ ուսուցիչ: ...Նորին Սրբազանութիւնը միշտ հաւատացած է իր կոչումին՝ առանց կոյր մոլեռանդ մը ըլլալու: Զօրաւոր միտք ունենալով հանդերձ, իր հոգեկան ուժերը մշակած ու սանձած, աւելի դատողութեամբ եւ իմաստութեամբ շարժած է քան իր յուզումներով: Այն խաղաղութիւնը զոր վայելած է իր մենաւոր կեանքին մէջ, գոյացած է հոգեկան հաւասարակշռութենէ: Ստեղծագործիչ ուժեր գեղեցիկ, օգտակար եւ վայելուչ կերպերով գործածելու մէջ գտած է ներքին գոհունակութիւն մը: Ուսուցչութիւնը եղած է առիթ մը որ Սրբազանը ստեղծէ հետեւորդներ, բարի կեանքեր: Իր թարգմանութիւնները, ուսումնասիրութիւնները եւ բանաստեղծութիւնները հոգեկան ուժերու ձեւակերպութիւններ են որ կուտան իրեն ներքին ազատութիւն:

⁹ Անդ, էջ 100:

¹⁰ Տե՛ս «Անահիտ»ի աշխատակիցները», «Անահիտ», Փարիզ, 1929, մայիս, թիւ 1, էջ 128:

¹¹ Ա. ԱԶԱՏԵԱՆ, Դուրեան Պատրիարք. Առաջնորդ եւ ուսուցիչ, «Անահիտ», Փարիզ, 1929, սեպտեմբեր-հոկտեմբեր, թիւ 3, էջ 115:

Դուրեան Պատրիարք իր գիտակցութիւնը մշակած ու բարձրացուցած է այն աստիճանին ուր, Աստուածային սիրոյ միացած ու վերացած, ծառայած է Հայ ազգին, առանց գանգատի: Ու այս հոգեկան վերաճողումով՝ իր կրօնական կեանքը փոխանակ քաւարան մը ըլլալու եղած է մեծ օրհնութիւն մը իրեն եւ ազգին համար»¹²:

Իսկ ինքը՝ Ա. Չօպանեանը, Սրբազանին գնահատել է նրան եւ Թարգմանչանց տօնին նուիրուած միացեալ հանդիսութեան առիթով՝ Փարիզում կարդալով զեկուցում, որը յօբելեանի կազմակերպիչ յանձնաժողովի հաւանութեամբ տպագրուել է «Անահիտում»¹³:

Ուշագրաւ է, որ հենց առաջին որակմամբ Չօպանեանը դարձեալ Դուրեան Սրբազանի «մեծ ու բարդ» անձնաւորութեան մէջ նախ առանձնացնում է բանաստեղծական տարրը եւ նրա քնարերգութեան առանձնայատկութիւնները ցոյց տալու համար անմիջապէս զուգահեռ տանում եղբօր՝ Պետրոս Դուրեանի հոգու խառնուածքի հետ, որի շնորհիւ երկուստեք բնութագրում են եղբայրների՝ միմեանցից այնքան տարբեր ստեղծագործական բնաւորութիւնները: Եթէ Պետրոսի՝ «երկնքի հիւանդութեամբ» բռնուած կիսաստուածակերպ քերթողի՝ հոգին հուր է ամբողջ, որ «ոչ թէ «կը մխայ», այլ կ'այրի բաց օդին վառած արագահալ վարդ կերտնի մը երիտասարդ ու թեւաւոր բոցով», ապա եղբօր բանաստեղծական հոգին, ինչպէս գտնում է Չօպանեանը, ձեւաւորուել է ընթերցանութեան եւ բազում խոհերի շնորհիւ, կեանքի փորձութիւնների ու թանձր վշտերի անշէջ կրակից, «որ իր թաքուն մշտարթուն ջերմութիւնը մեղմօրէն կը հաղորդէ անոր անձին ու մտքին արտայայտութեանց»¹⁴: Բայց շնայած նրան, որ, ինչպէս տեսանք, Եղիշէ Դուրեանի բանաստեղծութիւնը իր մտածումներով, ներշնչանքի նիւթով ու ոճի առանձնայատկութիւններով Չօպանեանը գնահատում է Պետրոսից խորապէս տարբեր, սակայն նկատում է նաեւ հարազատութեան ինչ-ինչ գծեր, որոնք, սակայն, աւելի շուտ ընկալում են որպէս «արեւակցութեան անգիտակից հետեւանք»¹⁵:

Միմեանցից նաեւ իրենց կեանքով տարբեր աւագ եւ կրտսեր եղբայրների միջեւ Չօպանեանը տեսնում է մի խորունկ նմանութիւն. հոգեւո-

¹² Անդ, էջ 116:

¹³ Տէս Ա. Չօպանեան, Բանաստեղծը Դուրեան Սրբազանին մէջ, «Անահիտ», Փարիզ, 1930, յունուար-փետրուար, թիւ 5, էջ 5:

¹⁴ Անդ, էջ 1:

¹⁵ Անդ:

րի իշխանութիւնը, որը, սակայն, իւրաքանչիւրի մօտ առել է տարբեր դրսեւորումներ. «...մին իր անգթօրէն կարճ կենցաղին մէջ երազը միայն ճանչցած, դէպ ի երկինք թռչելէ առաջ՝ արդէն իսկ «երկնքի տժգոյն որդի» մը դարձած եւ իր հուսկ ընդհին իր հալած մարմնոյն թափանցիկ քօղին մէջէն հրեշտակական ճերմակութեամբ ոգի մը դէպ ի անդրշիրիմեան Անծանօթը սլացուցած, միւսն՝ իր պատանեկան օրերէն՝ աշխարհէ անշատուելով ինքզինքը Երկնքի պաշտամունքին նուիրած ու վեղարին սեւութեան մէջ ընդ միշտ թաղուող իր միտքն ու սիրտը գաղափարական յափշտակութեանց ու ծառայութեան հրճուանքին բարձր սփոփանքովը լուսաւորած»¹⁶:

Երկու Դուրեանների խառնուածքի, դաստիարակութեան եւ կեանքի այս նմանութիւնների եւ մանաւանդ տարբերութիւնների մատնանշմամբ Զօպանեանը, իհարկէ, առաջինը նպատակ ունի ըմբռնել տալու Եղիշէ Սրբազանի նկատմամբ այն խորհրդաւոր հրապոյրի առեղծուածը, որն իր մէջ ընդհանրացնում է «ծանրախոհ» գիտնականին, «յոզնավաստակ ակնածելի» եկեղեցականին, «բազմահմուտ» ուսուցչին, «քաջարուեստ» գրողին:

Կարող ուսուցիչներ, հմուտ բանասէրներ, ճարտարախօս քարոզիչներ, ինչպէս նկատում է Զօպանեանը, մենք շատ ենք ունեցել, սակայն Դուրեան Սրբազանն ունի մի անբացատրելի շնորհք, ներքին հմայութիւն, որ նրա անձն ու գործը դարձնում են անմնացորդ սիրելի: Իսկ ո՞րն է այդ խորհրդաւոր հրապոյրի գաղտնիքը. Սրբազանի էութեան հիմքը կազմող բանաստեղծական իսկութիւնը, բացատրում է Զօպանեանը¹⁷:

Այդ է պատճառը, որ նրա բոլոր աշակերտները՝ շատերը արդէն նշանաւոր դէմքեր դարձած, անսահման պատկառանք ունեն իրենց ամենից սիրելի ուսուցչի նկատմամբ: Դրանով է բացատրուում նաեւ նրա՝ իբրեւ քարոզչի հմայքը, որի խօսքը, թէեւ յաճախ ծանրաբեռնուած խիտ ու ստուար մտքերով, միշտ ունի մի ներքին թրթռում, որի շնորհիւ հասանելի է դառնում ունկնդիրներին: Զօպանեանը յիշում է, որ չորս անգամ է բախտ ունեցել Դուրեան Սրբազանի քարոզները լսելու. երկու անգամ՝ Փարիզում, երկու անգամ՝ Երուսաղէմում: Եւ ամեն անգամ նրա խօսքում նկատել է մտածող բանաստեղծի քօղարկուած այն հուրը, որը նրա ճա-

¹⁶ Անդ, էջ 2:

¹⁷ Անդ:

ուր դարձրել է այնքան առիներնող ու գրաւիչ: Չօպանեանը ափսոսում է, որ Սրբազանի՝ տարիներ շարունակ արտասանած բազմաթիւ քարոզներից գոնէ կարեւորները չեն սղագրուել, ինչպէս եւ չեն գրառուել Արմաշի Դպրեվանքում նրա կարդացած դասախօսութիւնները՝ կրօնների եւ հայ հին գրականութեան դասընթացներից:

Բաւարարուելով Դուրեան Սրբազանի՝ բանաստեղծ լինելու ապացոյցներով՝ Չօպանեանը այնուհետեւ անցնում է նրա քերթողական էջերի գնահատմանը: Քննադատը Ե. Դուրեանի «Հովուական սրինգ» (1909 թ., Կ. Պոլիս) չափածոյ ժողովածուում տարբերակում է չորս բաժին՝ իրարից խորապէս տարբեր ու անջատ, եւ իւրաքանչիւր բաժնից բերուած բնագրային քաղուածքներով հիմնաւորում իր գնահատականները: Եթէ դրանցից մէկում՝ ամենահամեստում, ըստ նրա, իշխող են տաղաչափական, ռճասիրական «գբօսանքները», բառախային երկտողերի քմահաճ յաջորդականութիւնը, ապա երկրորդում որքան էլ դարձեալ երեւում է կրկներգը, եւ միեւնոյն գաղափարը արտայայտուում է տարբեր պատկերների կրկնութեամբ, այնուամենայնիւ այստեղ արդէն իշխող է ներշնչանքը, բուռն յուզմունքը. «Հոգ՝ կատարուած աշխատանքը այլ եւս միտքը գբօսցնող ու հանգչեցնող խաղ մը չէ, այլ սեւեռուած երեւակայութեան մը եւ լարուած զգայնութեան մը կշռական վէտվէտումները դէպ ի բարձր մտածմանց աշխարհ մը, կարծես մտքին ու սրտին խունկը որ՝ ոսկի բուրվառի մը օդին մէջ համաչափ ճօճումներով իր հոտաւէտ կապոյտ գալարներն ալիք առ ալիք կը սլացնէ դէպ ի քրիստոնէական հաւատալիքներու, վարդապետութեանց եւ տեսիլներու խորան մը իր հոգւոյն վերեւ մշտականգուն»¹⁸, – պատկերաւոր բնութագրում է Չօպանեանը:

Առաւել կարեւորում է բանաստեղծ Դուրեանի ստեղծագործութիւնների երրորդ բաժինը, որտեղ քերթողը հասել է իր էութեան խորքը՝ ստեղծելով էջեր, որոնք, ըստ Չօպանեանի, մեր գրականութեան բարձրագոյն արտադրութիւններից են: Սրանցից մի քանիսում («Սրինգս», «Վերջալոյս մը», «Աղի արձան», «Անտառին մէջ», «Լուսնի տակ») քննադատը տեսնում է արուեստագէտ մտածողի փափկահիւս երգեր ու ներդաշնակ պատկերներ, որոնք զուտ կրօնական ներշնչման հետ որեւէ անմիջական կապ չունեն: Իսկ ահա «Վերջին վայրկեանը», «Մանանեխի հատը», «Պուտտա

¹⁸ Անդ, էջ 3:

եւ Յիսուս», «Աւետում», «Այլակերպութիւն», «Մանուկ Յիսուսի կեանքէն դրուագներ» ու «սքանչելի» «Մաղթանքն առ Սուրբ Հոգին» եւ «մանաւանդ հոյակապ» «Եմմաուուսի ճամփորդները»¹⁹ վեհաշունչ խոհերգեր են՝ ներշնչուած Աւետարանից:

Ժողովածուի մնացեալ կտորների նիւթը, ինչպէս ներկայացնում է Զօպանեանը, դարձեալ առնուած է Աւետարանից ու նկարագրում է դրուագներ մանուկ Յիսուսի հրաշապատում կեանքից: Սրանց առանձնայատկութիւնը, սակայն, այն է, որ գրելով փոքրահասակների համար, հեղինակը մտածուած եւ կամովին մանկացրել է իր ոճը, խօսել «պարզ հոգիներու լեզուով»²⁰:

Յօդուածի վերջում Ա. Զօպանեանը իր երախտագիտութեան ու յարգանքի ողջոյնն է ուղղում երկու Դուրեանների՝ «աղքատ, միամիտ, տգէտ» ժողովրդի ծոցից դուրս ելած ծնողների հոգիներին, որոնք «եղեր են ազամանդէ խողովակը, որմէ, դարերու խորէն, ո՞վ գիտէ ինչ ազնիւ առհաւուրեանց հեռաւոր լուսադբիրէ մը, բազմադարեան ցեղի մը լաւագոյն աւանդութիւնները, առաքինութիւններն ու տաղանդները եկեր այդ երկու ընտրեալ Զաւակներուն մէջ հոսեր են զմայլելի պայծառութիւնը որ մեր ժողովրդի վրայ անմահ գեղեցկութեան մը կրկնակ ճառագայթումը ծաւալեց»²¹:

«Անահիտի» 1930 թ. մարտ–ապրիլեան համարում՝ արտասահմանում տպագրուած գրական նոր հրատարակութիւնների շարքում, Զօպանեանը հաճոյքով փաստում է, որ Եգիպտոսի «Արեւ» օրաթերթում տպագրուել է Թորգոմ արքեպիսկոպոս Գուշակեանի ընդարձակ յօդուածաշարքը իր ուսուցչի՝ Եղիշէ Դուրեան Սրբազանի կեանքի ու գործի մասին²², որին նա աշակերտել էր դեռ իր ծննդավայրում՝ Պարտիզակում, ինչպէս Զօպանեանն է գրում, «հովանուցն տակ հոգեկան եւ մտաւոր առաջնորդներու

¹⁹ Այդ բանաստեղծութիւնը ամբողջութեամբ տես՝ Ե. ԴՈՒՐԵԱՆ ԱՐՔԵՊՍ., Եմմաուուսի ճամփորդները, «Հայ կեդրոն», Պ. Այրէս, 1954, 1 մայիս, թիւ 9 (261), էջ 131–133:

²⁰ Ա. ԶՕՊԱՆԵԱՆ, Բանաստեղծը Դուրեան Սրբազանին մէջ, էջ 5:

²¹ Անդ:

²² Յօդուածաշարքը տպագրուել է 1929 թ. ամբողջ տարուայ ընթացքում՝ սկսած յունուարի 19-ից: Հեղինակը ստորագրել է Նոտար ծածկանունով. տես՝ ՆՈՏԱՐ, Եղիշէ Պատրիարք Դուրեան (իր քահանայութեան յիսնամեայ յոբելեանին առթիւ). Ա., «Արեւ», Գահիրէ, 1929, ԺԵ. տարի, 19 յունուար, թիւ 3027, էջ 1–2: Վերջին՝ 92-րդ յօդուածը, տպագրուել է տարեվերջին. տես՝ ՆՈՏԱՐ, Եղիշէ Պատրիարք Դուրեան (իր քահանայութեան յիսնամեայ յոբելեանին առթիւ). Ը. (92), «Արեւ», Գահիրէ, 1929, ԺԶ. տարի, 27 դեկտեմբեր, թիւ 3316, էջ 1–2:

ամենէն զօրեղին եւ ամենէն հմայիչին, Դուրեան Եղիշէ վարդապետին»²³, ում ազդեցութեամբ նաեւ հետագայում որոշել էր իրեն նուիրել եկեղեցական կեանքին:

Հաւատացած, որ այդ լիակատար ուսումնասիրութիւնը երբեւէ պէտք է երեւա առանձին հատորի ձեւով՝ Չօպանեանը հաճոյքով գրում է. «Քիչ անգամ մեր մէջ անձնաւորութիւն մը, եւ այնպիսի բարդ ու ճոխ անձնաւորութիւն մը ինչպէս է Դուրեան սրբազանը, ուսումնասիրուած է այնքան բազմակողմանի խորաթափանց ու անկողմնակալ ըմբռնողութեամբ եւ արտայայտուած այնքան նրբութեամբ, ճշդութեամբ ու հրապոյրով, ինչքան յաջողած է ընել Թորգոմ սրբազան իր այս գործին մէջ»²⁴:

Եղիշէ արքեպիսկոպոս Դուրեանը 1930 թ. ապրիլի 27-ին՝ իր գործունէութեան յրեւեանական հանդիսութիւնից յետոյ, երբ, ինչպէս «Յուսաբեր» օրաթերթին է գրում, պատրաստուում էր ծաւալուն հատորի մէջ ամփոփել իր բազմամեայ գործունէութեան արդիւնքները, վախճանուում է²⁵: «Անահիտը» եւս գուժում է Սրբազանի մահը՝ արտատպելով նրա վերջին լուսանկարը²⁶:

Ա. Չօպանեանը Սրբազանի վախճանը «կսկծալի դժբաղդութիւն» է համարում բովանդակ հայ ազգի համար՝ համոզուած, որ նա դեռ շատ անելիք ունէր. «Ան քիչ կը գրէր, բայց աղամանդէ էր իր գրիչը, եւ ինչ որ անկից կը կաթեր, բարձր ու կատարեալ գրականութիւն էր»²⁷: Չօպանեանի խօսքը Ե. Դուրեանի նկատմամբ երբեմն դարձեալ ստանում է չափազանցական երանգներ, որ, անշուշտ, պէտք է պայմանաւորել նրա՝ Սրբազանի նկատմամբ ունեցած խորին ակնածանքով. «Այդպիսի ոսկի ուղեղ մը, այդպիսի մաքուր սիրտ մը՝ բովանդակ ազգի մը սէրն ու յարգանքն իր վրայ կեդրոնացնող, մենք շատ չենք ունեցած: Անոր գոյութիւնն իսկ հպարտութիւն մը եւ ուրախութիւն մըն էր մեր ժողովրդի համար»²⁸:

Վերստին գնահատելով Եղիշէ Դուրեանի գործունէութիւնը՝ Չօպանեանը մասնաւորապէս կանգ է առնում Երուսաղէմի Սբց. Յակոբեանց

²³ Ա. Չօպանեան, Քրոնիկ, «Անահիտ», Փարիզ, 1939, յունուար–փետրուար–մարտ, թիւ 1–2, էջ 57:

²⁴ Ա. Չօպանեան, Քրոնիկ, «Անահիտ», Փարիզ, 1930, մարտ–ապրիլ, թիւ 6, էջ 103:

²⁵ Տէս Ե. ԴՈՒՐԵԱՆ, «Յուսաբեր», Կահիրէ, 1930, ժ.2. տարի, 3 մայիսի, թիւ 27, էջ 26:

²⁶ Տէս անդ, էջ 109:

²⁷ Անդ, էջ 107–108:

²⁸ Անդ, էջ 108:

վանքում նրա պատրիարքութեան շրջանում կատարուած բարեփոխումների վրայ: Անձնական հեղինակութեան եւ հմտալից գործակցութեան շնորհիւ՝ Ե. Դուրեանին յաջողուել էր վանքի միաբանութեան մէջ համերաշխութիւն հաստատել, ամրացնել վանքի տնտեսական կացութիւնը, այն վերստին դարձնել կրօնական, կրթական, գրական, ազգային «վառարան», որը ընդունակ էր կրթել գիտակից եկեղեցականներ՝ ապագայ ազդեցիկ հոգեւոր առաջնորդներ²⁹: Պարզուում է, տարիներ ի վեր պառակտուած, անդեկ մնացած Սբց. Յակոբեանց միաբանութեան՝ իբրեւ «ազգային մեծ հաստատութեան» հեղինակութեան ու գործունէութեան վերականգնման գործում Սրբազանին իր «համեստ» օժանդակութիւնն է բերել եւ Ա. Չօպանեանը³⁰: Նա նաեւ դիմել է Սրբազանին՝ կատարուելիք ծանր ու բարդ այդ գործի համար առաջարկել Բաբկէն Սրբազանին՝ միանալու մտաւորական եւ վարչական կարողութիւններ ունեցող այն եկեղեցականների խմբին, որը կարող էր իր օժանդակութիւնը բերել Ե. Դուրեանին: Վերջինս խորին համակրութեամբ է ընդունել Չօպանեանի առաջարկը, եւ Ե. Դուրեանի պաշտօնական հրաւերով ու Չօպանեանի միջնորդութեամբ Բաբկէն Սրբազանը մի քանի տարի անց եկել է Երուսաղէմ՝ իբրեւ ուսուցիչ Ժառանգաւորաց վարժարանի³¹:

Նկատի ունենալով մեր ժողովրդին վիճակուած ծանր բախտը՝ այս դէպքում մասնաւորապէս նրա մի ստուար մասի աշխարհով մէկ ցրուած լինելու դառնալից հանգամանքը՝ Չօպանեանը, ինչպէս միշտ, այս անգամ էլ էական կարեւորութիւն է տվել Հայաստանեայց եկեղեցուն³² Սբց. Յակոբեանց վանքը գնահատելով իբրեւ հոգեւոր մի ուխտատեղի, որը Եղիշէ Սրբազանի առաջնորդութեան շնորհիւ վեր էր ածուել հաւատացեալ տարագիր հայութեան «պահպանավայրի»³³:

²⁹ Տէս Ա. Չօպանեան, Քրոնիկ, «Անահիտ», 1930, Փարիզ, մայիս-յունիս, թիւ 1, էջ 108: Նոյնը տես նաեւ Ա. Չօպանեան, Քրոնիկ, «Անահիտ», 1931, մայիս-օգոստոս, № 1-2, էջ 167, Ա. Չօպանեան, Քրոնիկ, «Անահիտ», 1936, Փարիզ, սեպտեմբեր-հոկտեմբեր, թիւ 5-6, էջ 21, Ա. Չօպանեան, Քրոնիկ, «Անահիտ», Փարիզ, 1939, յունուար-փետրուար-մարտ, թիւ 1-2, էջ 59-60:

³⁰ Տէս Ա. Չօպանեան, Քրոնիկ, «Անահիտ», Փարիզ, 1937, ապրիլ-յունիս, թիւ 3-4, էջ 102:

³¹ Տէս անդ, էջ 102-103:

³² Տէս, օրինակ, Ա. Չօպանեան, Քրոնիկ, «Անահիտ», Փարիզ, 1939, յունուար-փետրուար-մարտ, թիւ 1-2, էջ 57:

³³ Տէս Ա. Չօպանեան, Քրոնիկ, «Անահիտ», 1930, Փարիզ, մայիս-յունիս, թիւ 1, էջ 108:

Միակ բանը, որ, ինչպես կարծում է Չօպանեանը, չի արել, սակայն կարող էր եւ պարտաւոր էր անել Սրբազանը, Սբց. Յակոբեանց վանքի նոր՝ Պաղեստինի ընթացիկ կացութեանը պատշաճ կանոնադրութեան ստեղծումն էր՝ «Պատրիարքարանի ազգային հանգամանքը հնարաւոր ձեւով ու չափով պահպանող»³⁴։

Իր եւ ամբողջ հայ ազգի համար միակ մխիթարութիւնը Չօպանեանը համարում է այն, որ Պատրիարքը մահացաւ իր գործունէութեան յիսնամեակի վեհաշուք հանդիսութիւններից յետոյ՝ «իր բազմամեայ ազգանուէր ու օրհնաբեր գործունէութեան» բարոյական վարձատրութիւնը ստացած³⁵։

Ե. Դուրեանը Չօպանեանի համար իր աշխատասիրութեամբ ու ինքնակրթութեամբ եղել է համեմատութեան բացարձակ եզր։ Հետաքրքիր է, օրինակ, որ գնահատելով գրող, թարգմանիչ, անուանի բանասէր, Գառնիկ Ֆետգլեանի նորատիպ «Վարք Մաշթոցի» քննական մեծարժէք հրատարակութիւնը³⁶, հեղինակին բնութագրելիս Չօպանեանը գրում է. «... ինքնաշխատութեամբ (հանգուցեալ Դուրեան Սրբազանին պէս) սորված է հին ու նոր մէկէ աւելի լեզուներ, խորապէս ծանօթ դարձած է մեր հին դասական լեզուին ու մատենագրութեան»³⁷։

Այն հանգամանքը, որ գրական տարբեր գործիչների մասին գրելիս Չօպանեանը ամեն առիթով ըստ անհրաժեշտութեան վկայաբերում է նրանց առնչութիւնը Եղիշէ Դուրեանի հետ, լրացուցիչ անգամ փաստում է նրա պատկառանքը Սրբազանի նկատմամբ։ Օրինակ, տեղեկացնելով, որ Մանչեսթրի Հայոց հոգեւոր հովիւ Դուրեան Ղեւոնդ Սրբազանը վերջին 5–6 տարիների ընթացքում տպագրել է մի շարք կրօնական քարոզներ, ուսումնասիրութիւններ, յիշատակում է նրա կապը Եղիշէ Դուրեանի հետ՝ իբրեւ ազգականի եւ ուսուցչի, եւ խօսքի ընթացքում վերջինիս դնում մեր մեծատաղանդ եկեղեցական «բեմբասացների»՝ Խրիմեանի, Վարժապետեանի, Նար-Պէշի, Օրմանեանի կողքին՝ ցաւով նկատելով, սակայն, որ նրանց քարոզներից շատ քչերն են գրի առնուել եւ հրատարակուել³⁸։ Չօպանեանը նաեւ վկայում է, որ Ղեւոնդ Սրբազանը Դուրեան Պատրիարքի

³⁴ Ա. ՉՕՊԱՆԵԱՆ, Քրոնիկ, «Անահիտ», 1931, Փարիզ, յունուար-ապրիլ, թիւ 5–6, էջ 176։

³⁵ ՏԵՍ Ա. ՉՕՊԱՆԵԱՆ, Քրոնիկ, «Անահիտ», 1930, Փարիզ, մայիս-յունիս, թիւ 1, էջ 108։

³⁶ ՏԵՍ Գ. ՖԵՏԳԼԵԱՆ, Կորիւն, Վարք Մաշտոցի, Երուսաղէմ, 1930։

³⁷ Ա. ՉՕՊԱՆԵԱՆ, Քրոնիկ, «Անահիտ», 1930, Փարիզ, յուլիս–օգոստոս, թիւ 2, էջ 103։

³⁸ ՏԵՍ անդ, էջ 107։

յոբելեանի առիթով հրատարակել է մի առանձին հատոր, որտեղ ամփոփուած են նրա դաստիարակած եկեղեցական թէ՛ նահատակուած, թէ՛ ողջ աշակերտներից մէկական քարոզ. «Ճոխ ու գեղեցիկ հատոր, որ ամենէն սրտաշարժ ու թանկագին նուէրն էր թերեւս ողբացեալ վարպետին մատուցուած՝ իր յոբելեանին առթիւ»,³⁹ – գրում է Զօպանեանը:

Զօպանեանը առաջարկութիւն է անում, խնդրում եւ վստահութիւն յայտնում, որ Սրբազանի ջանքերով վերահրատարակուած «Սիրոն» կրօնական-բանասիրական-գրական ամսագիրը (1927 թ.) «Դուրեան մատենաշար»-ի⁴⁰ առաջին հատորները նախ պետք է նուիրի Պետրոս Դուրեանի ամբողջական երկերի քննական, խնամքով կատարուած հրատարակութեանը⁴¹, իսկ յաջորդ հատորները փափագելի է, որ ամփոփեն Դուրեան Սրբազանի գրական եւ բանասիրական էջերը, որ ցրուած են տարբեր լրագրերի եւ հանդէսների մէջ. «Ատիկա պիտի ըլլար հանգուցեալ պատրիարքին, բազմահմուտ մտաւորականին, վարպետ գրագէտին եւ մեծ ուսուցչին յիշատակին մատուցուած ամենէն փափուկ ու վայելուչ մեծաբանքը...»,⁴² – գտնում է նա:

Եւ իսկապէս, շուտով «Դուրեան Մատենադարանը» տպագրում է Սրբազանի տպուած ու անտիպ գրական ու բանասիրական հաւաքածուները, որոնց մասին նոր ստացուած գրքերի ցանկում պարբերաբար տե-

³⁹ Ա. Զօպանեան, Քրոնիկ, «Անահիտ», Փարիզ, 1930, յուլիս–օգոստոս, թիւ 2, էջ 103:

⁴⁰ «Դուրեան մատենաշարը» հիմնուել է Ե. Դուրեան Սրբազանի յաջորդի՝ Թորգոմ Պատրիարք Դուշակեանի (1931–1939) ջանքերով: Նա, Ե. Դուրեանի յիշատակը յարգելու համար տրուած նուիրատուութիւնների վրայ աւելացնելով գրասէր հայ ունեւորներից ստացած գումարները, կազմել է հիմնադրամ է եւ հիմնել «Դուրեան մատենադարանը», որտեղ տպագրուել են ոչ միայն Դուրեան Սրբազանի գործերը, այլեւ ուրիշ բանասէրների եւ գրողների երկեր: Նոյն Դուրեան Սրբազանի անունով Թորգոմ Պատրիարքը հիմնել է նաեւ մրցանակ, որ պարբերաբար տրուել է այս կամ այն բանասիրական կամ գրական ձեռագիր անտիպ երկասիրութեան հեղինակին. տե՛ս Ա. Զօպանեան, Քրոնիկ, «Անահիտ», Փարիզ, 1938, սեպտեմբեր–դեկտեմբեր, թիւ 5–6, էջ 93, նաեւ՝ Ա. Զօպանեան, Քրոնիկ, «Անահիտ», Փարիզ, 1939, յունուար–փետրուար–մարտ, թիւ 1–2, էջ 60:

⁴¹ Նոյն հարցին Ա. Զօպանեանը անդրադարձել է պարբերաբար՝ ցաւով նկատելով, որ Պ. Դուրեանի արդէն տպուած եւ անտիպ բոլոր գործերը, որոնց ձեռագրերը գտնուում են Սբ. Յակոբեանց վանքում, չեն արժանացել քննական պատշաճ հրատարակութեան, եւ այդ բանի համար մեղադրում է Նրուսաղէմի հանգուցեալ պատրիարքներ թէ՛ Ե. Դուրեանին, թէ՛ Թորգոմ Պատրիարքին եւ թէ՛ Մեսրոպ Նշանեանին, որոնց բոլորին յաջորդաբար խնդրել է իրականացնել Պ. Դուրեանի գործերի լրակատար հաւաքածուի «խնամեալ» տպագրութիւնը. տե՛ս Ա. Զօպանեան, Քրոնիկ, «Անահիտ», Տասներորդ տարի, թիւ 1–2, նոր շրջան, յունուար–փետրուար–մարտ, 1939, էջ 60–61, Ա. Զօպանեան, Քրոնիկ, «Անահիտ», Փարիզ, 1947, յուլիս–դեկտեմբեր, թիւ 2, էջ 58–59:

⁴² Ա. Զօպանեան, Քրոնիկ, «Անահիտ», Փարիզ, 1931, մայիս–օգոստոս, № 1–2, էջ 168:

ղեկավարներն էր տալիս «Անահիտի» խմբագրությունը կամ ինքը՝ խմբագիրը. օրինակ, «Դուրեան Մատենադարան», թիւ 2. Ամբողջ երկեր Նղիշէ Պատրիարք Դուրեանի. Ա. Պատմութիւն Հայ մատենագրութեան. Երուսաղէմ, Տպարան Սրբոց Յակոբեանց, 1933: Գին 3 շիլին կամ 15 ֆր. ֆրանք»⁴³ եւ այլն⁴⁴:

Իսկ մինչ այդ, ինչպէս դարձեալ տեղեկանում ենք «Անահիտից», «Դուրեան Մատենադարանը» Սրբագանի քահանայութեան յիսնամեայ յոբելեանի առթիւ 1932 թ. տպագրել է Թորգոմ արքեպիսկոպոս Գուշակեանի՝ իր ուսուցչին նուիրուած մենագրութիւնը⁴⁵, որը՝ իբրեւ յօդուածաշարք, ինչպէս յիշում ենք, նախ հրատարակուել էր «Արեւ»-ում:

Անահիտի 1933 թ. 1–2-րդ համարներում վերադառնալով Դուրեան Պատրիարքի անտիպ գործերի՝ Երուսաղէմի միաբանութեան հրատարակած առաջին հատորին՝ խմբագիր Ա. Զօպանեանը այս անգամ տեղեկութիւններ է հաղորդում գրքի բովանդակութեան մասին եւ արժեւորում այն. «Միաբանութիւնը շատ լաւ ըրած է ի լոյս ընծայելով մեր ցեղին կազմութեան, մեր դասական լեզուին բնաշրջութեան, մեր հին մատենագրութեան կարեւորագոյն շրջաններուն մասին քննական տեսութեանց ամփոփումներու այդ հաւաքածուն, ուր ողբացեալ ուսուցչապետը խտացուցած է եւրոպացի ու հայ ամենէն ճշմարտախոյզ գիտուն բանասէրներուն կարծիքները, անոնց միացնելով իր անձնական խորհրդածութիւնները, տեսութիւններն ու մեկնաբանութիւնները, որոնց մէջ արժէքաւոր բաներ կան»⁴⁶: Ուշագրաւ է, որ Զօպանեանն էլ համակարծիք է «բազմահմուտ» Նղիշէ Պատրիարքի այն համոզմանը, որ խորենացին Ե. դարի հեղինակ չէ, այլ աւելի ուշ շրջանի⁴⁷:

⁴³ Ստացանք, «Անահիտ», Փարիզ, 1933, յուլիս–սեպտեմբեր, թիւ 1–2, էջ 110:

⁴⁴ Տէն Ստացուած գրքեր, «Անահիտ», Փարիզ, 1935, յունուար–փետրուար, թիւ 1–2, էջ 106, 109, Ստացուած հրատարակութիւններ, «Անահիտ», Փարիզ, 1935, հոկտեմբեր–դեկտեմբեր, թիւ 6, էջ 59, 60, Ա. Զօպանեան, Քրոնիկ, «Անահիտ», 1936, սեպտեմբեր–հոկտեմբեր, թիւ 5–6, էջ 29, Ստացուած հրատարակութիւններ, «Անահիտ», 1936, սեպտեմբեր–հոկտեմբեր, թիւ 5–6, էջ 52:

⁴⁵ Տէն Ստացուած հրատարակութիւններ, «Անահիտ», Փարիզ, 1932, նոյեմբեր–1933, ապրիլ, թիւ 3–6, 234–235, նաեւ՝ Ա. Զօպանեան, Քրոնիկ, «Անահիտ», Փարիզ, 1939, յունուար–փետրուար–մարտ, թիւ 1–2, էջ 60: Իսկ գիրքը տէս ԹՈՐԳՈՍ ԱՐՔԵՊՍ., Նղիշէ Պատրիարք Դուրեան (իւր քահանայութեան յոբելեանին առթիւ), Երուսաղէմ, տպարան Սրբոց Յակոբեանց, 1932:

⁴⁶ Ա. Զօպանեան, Քրոնիկ, «Անահիտ», Փարիզ, 1933, յուլիս–սեպտեմբեր, թիւ 1–2, էջ 67:

⁴⁷ Մենք բանասիրական այս հարցին չեն անդրադառնում, քանի որ այն դուրս է մեր ներկայ ուսումնասիրութեան շրջանակից:

Միշտ չէ, սակայն, որ Զօպանեանը մանրամասնօրէն կարողանում էր խօսել ինչպէս ուրիշներէ, այնպէս էլ Ե. Դուրեանի նոր լոյս տեսած հրատարակութիւններէ վերաբերեալ, ինչի պատճառով յաճախ է դժգոհում: Սակայն որքան էլ համառօտ, այնուամենայնիւ իր քրոնիկներում՝ աւելի յաճախ «Նոր հրատարակութիւններ» խորագրի տակ, նա ձգտում էր գոնէ մի քանի տողով ներկայացնել ինչպէս խորհրդային Հայաստանում, այնպէս էլ արտասահմանում լոյս տեսած արժէքաւոր այլազան հրատարակութիւնները, թէկուզ երկու բառով յիշատակել ամենից կարեւորները: Գալով Ե. Դուրեանի նորատիպերին՝ Զօպանեանը գրում է. «...Երուսաղէմի Պատրիարքարանը հրատարակած է «Դուրեան Մատենադարան»ի շարքին մէջ՝ «Հայոց հին կրօնը կամ հայկական դիցաբանութիւն», «Ազգային պատմութիւն», որոնք իր դասախօսութեանց ամփոփումներն են, ոչ իրենց բոլոր մասերուն մէջ լրիւ ընդլայնուած, ոչ հրատարակուելու համար իրենց վերջին ձեւն ստացած, բայց լի շատ մը կէտերու վրայ անձնական կարծիքներով, շահեկան տեսութիւններով եւ մեկնութիւններով, եւ «Համառօտ պատմութիւն փիլիսոփայութեան»ը որ Պարարաքի (վրիպակ է. պէտք է լինի՝ Պատրիարքի. - Վ. Ա.) նոյն նիւթին նուիրած գործին հետեւողութիւն մըն է եւ որուն կցուած է Պղատոնի «Եւթիփոնն եւ Իովն» գործին յոյն բնագրէն հայերէնի վերածումը»⁴⁸:

Այս հակիրճ ներկայացումն անգամ տեսանելի է դարձնում Ե. Դուրեանի գիտական հետաքրքրութիւնների լայն շրջանակը եւ նրա վաստակը, որը այնքան բարձր է գնահատում Զօպանեանը:

Ինչպէս յայտնի է, Ա. Զօպանեանը 1932 թ. աշնանը՝ որպէս Լիոնի ազգային գաւառական խորհրդի պատգամաւոր, ընտրուած էջմիածնի ազգային-եկեղեցական ժողովի կազմում, եկաւ խորհրդային Հայաստան՝ մասնակցելու Հայոց հայրապետի, ինչպէս եւ Գերագոյն հոգեւոր խորհրդի ընտրութիւններին: Նորընտիր կաթողիկոսի օժման արարողութիւնից յետո՞⁴⁹ Զօպանեանը լինում է Երեւանում, այցելում ուսումնական հաստատութիւններ, թանգարաններ: Լինելով Երեւանի պետական թանգարա-

⁴⁸ Ա. Զօպանեան, Քրոնիկ, «Անահիտ», Փարիզ, 1935, մարտ-մայիս, թիւ 3-4, էջ 71-72:

⁴⁹ Ա. Զօպանեանի՝ երկրորդ անգամ հայրենիք ուղեւորութեան եւ կաթողիկոսական ընտրութիւններին մասնակցելու մասին (կաթողիկոս ընտրուեց խորեն արք. Մուրադբեկեանը. - Վ. Ա.) մանրամասնօրէն տես Վ. Ա. ԵԱԳԵԱՆ, Արշակ Զօպանեանի կովկասեան կենսապատումը եւ մասնակցութիւնը կաթողիկոսական ընտրութիւններին, «էջմիածին», Ս. էջմիածին, 2022, № 7, էջ 73-80:

նում՝ որքան էլ խիստ տպաւորուած հայ մշակոյթի տաճար համարուող այդ կառոյցի բաժիններով՝ նա ցաւով նկատում է, որ ձեռագրերի բաժնում տեղ չունեն հայ եկեղեցական մեծ մտաւորականները՝ Մխիթար Սեբաստացին, Արսէն Բագրատունին, Ղեւոնդ Ալիշանը, Հովսէփ Գաթրճեանը, Խրիմեան Հայրիկը եւ ուրիշներ, նրանց թւում եւ Եղիշէ Դուրեանը: Չօպանեանը համոզմունք է յայտնում, որ մի օր էլ նրանց անկիւն կտրամադրուի, «որուն իրաւունք ունին, որովհետեւ, ինչպէս Կոմիտաս, միմիայն կրօնի մարդիկ չեն եղած, այլ էն առաջ հայ մշակոյթի երախտաւորներ»⁵⁰:

Այսպէս ահա շուրջ քառասուն տարի հարազատօրէն, փոխադարձ սիրով ու համակրանքով ընկերակցեցին Արշակ Չօպանեանն ու Եղիշէ Պատրիարք Դուրեանը: Նրանք իրենց ջերմ բարեկամութիւնը դրսեւորեցին բազում տարբերակներով՝ հանդիպումներով, երկուստեք գնահատականներով, երկկողմանի օժանդակութեամբ, նաեւ նամակագրութեամբ: Այդ սրտակիր, յաճախ երկկողմանի սքանչացման հասնող մտերմութիւնը պիտի բացատրել թէ՛ երկու անձանց մարդկային փոխադարձ համակրանքով, թէ՛ հարազատ ժողովրդի ճակատագրի վերաբերեալ նոյնացող խորհրդածութիւններով, թէ՛ նոյն ցաւի, նոյն տագնապի մտահոգութիւններով ու նոյն երազների արտայայտութեամբ եւ թէ՛ գաղափարական ու գրական-գեղագիտական հետաքրքրութիւններով:

ՀԻՄՆԱԲԱՈՒԵՐ

Միջնադարյան գրականութիւն, ազգային զարթոնք, արևմտահայ գրականութիւն, թատերական գործունեութիւն, գրական սալոններ, բանաստեղծութիւն, լեզվաբանական շարժում, Մշակույթ և ինքնութիւն, հայ մամուլ, գրական քննադատութիւն, գրող ու հրապարակախոս, արվեստի և գրականութեան փոխազդեցութիւն, գրաբար, աշխարհաբար, հայ մտավորականութիւն:

⁵⁰ Ա. ՉՕՊԱՆԵԱՆ, *Տպաւորութիւններ ու յիշատակներ Խորհրդային Հայաստանէն. Բ.*, «Անահիտ», Փարիզ, 1933, հոկտեմբեր-դեկտեմբեր, թիւ 3-4, էջ 25:

РЕЗЮМЕ

В статье впервые представлены тёплые и доверительные взаимоотношения между Аршаком Чопаняном (1872–1954) – писателем, публицистом, филологом, переводчиком и общественным деятелем – и Егише Дуряном (1860–1930) – выдающимся армянским церковным и культурным деятелем, филологом и писателем, занимавшим пост Армянского патриарха Святого Престола Иерусалима в 1921–1930 годах. Двух выдающихся представителей армянской интеллектуальной элиты объединяли духовная близость, а также общность мировоззренческих и литературных интересов, сформированные взаимной симпатией и глубоким осмыслением судьбы армянского народа. Особое внимание уделяется их эпистолярному наследию, в котором раскрываются трогательные эпизоды личной дружбы и яркие примеры национального, литературного и духовного родства.

SUMMARY

This article presents, for the first time, the warm and trusting relationship between Archag Tchobanian (1872–1954)–a writer, publicist, philologist, translator, and public figure–and Yeghishe Tourian (1860–1930), a prominent Armenian church leader, philologist, and writer, who served as the Armenian Patriarch of the Holy See of Jerusalem from 1921 to 1930. These two outstanding representatives of the Armenian intellectual elite were bound by spiritual closeness and shared worldviews and literary interests, rooted both in mutual affection and in profound reflection on the fate of the Armenian people. Particular attention is paid to their epistolary legacy, which reveals touching episodes of personal friendship and vivid examples of national, literary, and spiritual kinship.

